

ANTİK MISIR TOPLUMUNDA HAREM

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Gülsüm DEMİR

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
gulsum.demir@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-5837-5460
Gönderim Tarihi: 08.10.2021 Kabul Tarihi: 16.11.2021
Alıntı: DEMİR, G. (2021). "Antik Mısır Toplumunda Harem". *AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, (5), 25-36.

Öz: Mısır bilim araştırmalarında harem terimi, kraliyet kadınlarıyla bağlantılı ve muhtemelen Yeni Krallık dönemine ait Firavun saraylarına ve dairelerine bağlı idari bir kurumu tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Geçmişten bugüne elimize ulaşan metinler, bir taraftan vergilerle desteklenen ve düzenli erzak tedariki yapılan ekonomik bir kurumu tarif ederken, diğer taraftan arkeolojik kazılarla ele geçen kalıntılar, kraliyet kadınlarıyla ilişkili bağımsız bir kurumun varlığını kanıtlamaktadır. Fiziksel anlamda, kraliyet harem, kral tarafından özenle seçilmiş ve kralın sarayının ayrı bölümlerinde ve ülke genelindeki diğer kraliyet konutlarında barındırılan kadınlardan oluşan bir birliktir. Harem sakinleri arasında, tüm dönemler için, kraliyet eşlerini, yabancı kraliçeleri, kraliçe anneleri, kralın kızlarını ve kız kardeşlerini ve ayrıca genellikle cariyeler olarak çevrilen çeşitli unvanlara sahip kadınları, kraliyet çocuklarını ve yöneticilerin çocuklarını dâhil edebiliriz. Tüm Mısır kralları çok eşli olmalarına rağmen, tek bir resmi kraliçe seçmişlerdir ve onun adı ve imajı resmi kayıtlarda kralın isim ve unvanlarıyla bağlantılıdır. Resmi eş, Kraliyet çekirdek ailesinin annesidir ve tahti haklı olarak devralacak olan onun çocuklarıdır. İkinci eşler ve cariyeler saray hayatında çok daha etkisiz bir rol oynamışlardır. Onların varlığı hükümdarın itibarına katkı sağlamış olsa da, sadece asil eşin krala uygun bir varis sağlayamadığı ulusal kriz dönemlerinde önem kazanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Harem, Antik Mısır, Kral, Kraliçe.

Harem in Ancient Egyptian Society

Abstract: In Egyptology, the term harem is a term used to describe an administrative institution associated with royal women and possibly attached to the Pharaoh's palaces and offices of the New Kingdom period. While on one hand the texts that have reached us from the past describe an economic organization supported by taxes and regularly supplied with provisions, the remains unearthed through archaeological excavations prove the existence of an independent institution associated with royal women on the other. In physical terms, the royal harem was a body of women carefully selected by the king and housed in separate parts of the king's palace and other royal residences throughout the country. The inhabitants of the harem can include, for all periods, royal wives, foreign queens, queen mothers, the king's daughters and sisters, as well as women with various titles often translated as concubines, royal children and children of rulers. Although all Egyptian kings were polygamous, they chose only one official queen, and her name and image are associated in official records with the king's name and titles. The official spouse is the mother of the Royal nuclear family, and it is her children who will rightfully inherit the throne. Secondary wives and concubines played a much less effective role in court life. Although their presence contributed to the monarch's reputation, they only gained importance during times of national crisis when the principal spouse was unable to provide the king with a suitable heir.

Keywords: Harem, Ancient Egypt, King, Queen.

Giriş

Harem, hem eski doğu kültüründe hem de modern batı kültüründe büyük ölçüde bilinmeyen bir kavramdır. Kral, kraliyet ailesinin başı olarak çok sayıda çocuğu ve kişisel görevleriyle birlikte kraliçe, prenses ve cariyelerden oluşan nispeten büyük bir grubu destekleyici bir göreve sahipti ve bu kadın grubu kraliyet haremını oluşturmaktaydı (Tyldesley, 1995: 71).

Çivi yazılı belgeler ve arkeolojik kaynaklardan da anlaşılacağı üzere harem kurumu, ilk defa Eski Mezopotamya toplumlarında ortaya çıkmış ve sonrasında diğer medeniyetlere yayılmıştır. Bu kapsamda, bu kurumun gelişim göstermiş olabileceği bir diğer toplum ise Mısır'dır. Mısır toplumunda bu yapının nasıl ve ne zaman ortaya çıkmış olabileceği üzerine bir fikir beyan

etmek oldukça güçtür. Ancak tıpkı Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Mısır firavunlarının da birden fazla eşi ve çok sayıda cariyesi bulunmaktaydı (Çelik, 2021: 6-7).

Eski Mısır kralları, çok eşli bir yaşam tarzına öncülük etmişlerdir ve bu, kraliyet sarayındaki kadınların çoğunun ikamet ettiği kadın mahallelerinin kurulmasına sebep olmuştur. Harem kadınları arasında: kralın asıl eşi, annesi ve diğer eşleri, kral ve karısının bekâr kadın aile üyeleri, bekâr ve dul kız kardeşleri, kayınvalidesi, halaları, yeğenleri ayrıca cariyeler ve kadın köleler yer almaktaydı (Tyldesley, 1995: 180). Mısır dilinde harem, sadece kralın tüm kadın aile üyelerinin kraliyet çocuklarıyla yaşadığı bir yerdi. Haremde ana karakter olarak asıl eşin yanında haremde sorumlu olan “HaremYöneticisi” ile birlikte hiyerarşik bir düzen bulunmaktaydı (Ruiz, 2001/1: 215). Harem, saray duvarlarının içinde, kraliyet sarayının tüm kadınlarının yanı sıra tüm çocukların ikamet ettiği idari bir kurum olarak işlev görmüştür (Shaw-Nicholson, 1995: 119).

Kralın haremde yer alan tüm kadınlar arasında “Kralın Annesi” ve “Kralın Yüce Eşi”, statüleri ve ilahi bağlantıları nedeniyle en önemli kadınlardı (Robins, 1996: 40). “Kralın Annesi”ne, oğlu adına hareket etmek veya oğlu henüz yönetemeyecek kadar küçükken naiplik yapmak dışında hiçbir özel görev atfedilmemiştir (Farrugia-Mifsud, 2007: 19).

Diplomatik gelinler terimi, kralla evli olan ve Asya gibi yabancı ülkelerden gelen tüm yabancı kadınları veya prensesleri ifade eder. Onlar zengin çeyizlerle gelmiş ve haremde yaşamışlardır. Bu evlilikler, Mısır krallarının, iki hükümdar arasında iyi ilişkiler geliştirmek amacıyla yabancı güçlerle yapmış oldukları siyasi ve diplomatik ittifaklarına dayanmaktadır (Robins, 1996: 30).

Harem Kelimesinin Etimolojik Kökeni

“Harem” terimi genellikle, esas olarak onaylandığı oryantal-İslami kültürel alanlardan bilinen kültürel bir olguyu tanımlar. Bir hükümdarın, kadın aile üyelerinin ve küçük çocuklarının ve hizmetçilerinin halktan ayrı yaşadığı evin veya saray alanının korunaklı bir bölümünü ifade eder (Roth, 2012: 2).

Köklü bir geçmişi olan ve yakın döneme kadar varlığını devam ettiren harem kurumu, köken itibarıyla Akadca “örtmek, gizlemek, başkalarından esirgemek, ayırmak ve tecrit etmek” anlamlarına gelen *ḥarāmu(m)* kelimesinden gelmektedir. Arapça’da “muhafaza edilen, mukaddes olan şey veya yer” anlamındaki harem kelimeleri etimolojik olarak birbirine yakındır (Ulu-türk, 2011: 1). Bilhassa, Orta Doğu’nun geri kalanında ve dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, eski Mısır’da, harem ile kastedilen, bugün bize ima ettiği her şeye rağmen, sadece kadınların ikametgah yerleri için kullanılan bir tanımlamadır (Redford, 2002: 50).

Eski Mısırlılar, bir tür harem olarak düşünebileceğimiz yerleri ve olguları tanımlamak için birkaç farklı kelime kullanmışlardır. Eski krallık döneminden Ptolemaios dönemine kadar, *ipt nswt* terimi sıklıkla “kraliyet özel daireleri” veya “kraliyet dairesi” olarak çevrilmiştir (Yoyette, 2015: 26).

ḥnr terimi genellikle “harem” olarak çevrilir ve onunla bağlantılı *pr ḥnty* terimi en azından Eski Krallık döneminden itibaren kraliyet kadınlarıyla bağlantılı ve muhtemelen Yeni Krallık döneminde firavun saraylarına ve konutlarına bağlı bir idari kurumu tanımlamak için kullanılmıştır. Alıkoymak, kısıtlamak, sınırlamak ve hapsetmek anlamına gelen bir fiilden türetilmiştir. Bu kelime ile genellikle hem bir yere hem de orada yaşayanlara atıfta bulunmaktadır. Günümüze ulaşan metinler, bir yandan vergilerle desteklenen ve düzenli olarak erzak tedarik edilen önemli bir ekonomik kurumu tanımlarken, diğer yandan bazı kraliyet yerleşimlerindeki arkeolojik kalıntılar, kralın ve kraliyet kadınlarının ev ve dairelerine işaret etmektedir (Shaw, 2011: 453).

ipt (epet) ve *hnrt* (hen-er-ret) kadınları barındıran ikametgâh yerlerini işaret etmektedir. Yeni Krallık döneminin sonlarında, ilki kullanılmaz hale gelirken, ikinci kelime olan *hnrt* çok daha yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. *hnrt*'de oturanlara, yani kadınların kendilerine *hnrwt* (henerut) deniyordu. *hnrt* kelimesinin tam anlamıyla çevirisi “inzivaya çekilme yeri” idi ve *hnrt* veya *hnrwt* “gözlerden uzak olanlar” veya “inzivaya çekilmiş olanlar” anlamına geliyordu (Redford, 2002: 50). Harem sakinleri arasına, tüm çağlar için, kraliyet eşlerini, yabancı kraliçeleri, kraliçe anneleri, kralın kızlarını ve kız kardeşlerini ve ayrıca genellikle “cariyeler” olarak çevrilen çeşitli unvanlara sahip kadınları, kraliyet çocuklarını ve yöneticilerin çocuklarını dâhil edilebilir (Yoyette, 2015: 27).

Antik Mısır Toplumunda Harem

Mısır toplumu özelinde harem kurumunun nasıl ve ne zaman ortaya çıkmış olabileceği üzerine bir fikir beyan etmek oldukça güçtür. Ancak pek çok Mısır firavununun kendine has haremi olduğu noktasında herhangi bir şüphe yoktur. Öyle ki Mısır'ın VI. Hanedanlığının üçüncü kralı olan ve uzun bir hükümdarlık dönemi geçiren Mısır firavunlarından I. Pepi'nin (MÖ 2315-2275), bir harem kurumuna sahip olduğunu Veni adındaki bir saray görevlisinin şu sözlerinden anlamak mümkündür: “*Kraliyet haremindedir kral adına hareket ettim*” (Wilkinson, 2019: 145).

Eski Mısır'da, çok eşlilik temelde hükümdar ve ailesiyle sınırlıydı. Bu nedenle, ancak kraliyet kadınları ve onların sosyal çevresi ile ilgili kurum ve bölgeler için bir “harem” den söz etmek mümkündür. Mısır haremleri, gelecekteki hükümdarın ve daha genel olarak gelecekteki iç elit grubun yetiştirilmesi ve eğitilmesinde merkezi bir rol oynamışlardır (Roth, 2012: 2).

Harem ile ilgili kullanılan Mısır terimleri arasında *ipt* (I. Hanedanlıktan itibaren), *hnrt* (Eski Krallık döneminden itibaren) ve *pr hnrt* (Yeni Krallık) bulunmaktadır. *ipt nswt* ve *hnrt (n) nswt* terimlerinin, çoğunlukla “kraliyet haremi” olarak Eski Krallık kadar erken bir dönemden itibaren kullanıldıkları doğrulanmaktadır. Unvan çeşitliliği de dâhil olmak üzere idari yetkililerden dolayı kaynaklarda meydana gelen belirgin artış, kraliyet haremünün XVIII. Hanedanlıktan itibaren genişlediğini göstermektedir. Ancak XX. Hanedan'dan sonra sadece birkaç kaynak kraliyet haremünün varlığını doğrulamaktadır (Roth, 2012: 1).

Harem Müessesesinin Varlığına Dair Arkeolojik Kanıtlar

Mısır kraliyet haremi özünde kralın evinin bir uzantısıydı ve kültürel bir varlık olarak Eski Krallığın başlangıcına kadar izi sürülelebilmektedir. Ancak bu seçkin topluluğun Mısır tarihi boyunca örgütlenmesi, işleyişi ve gelişimi, arkeolojik kayıtlarda çok az iz bırakmıştır. Kanıtlarımızın çoğu, metinlerden geliyor olsa da yetersizdir. Fiziksel anlamda, kraliyet haremi, kral tarafından özenle seçilmiş ve kralın sarayının ayrı bölümlerinde ve ülke genelindeki diğer kraliyet konutlarında barındırılan kadınlardan oluşan bir birlikti. Bir harem kurmak her kralın ayrıcalığıydı ve bir kralın hane halkının büyüklüğü, şüphesiz, harem sayılarını sürdürmek için elde bulunan finansal gelirlerine karşılık geliyordu (Redford, 2002: 49).

Mısır haremünün ele alınmasındaki temel zorluk kaynakların dengesizliğidir. Haremle ilgili referansların çoğu, idaresini yalnızca erkeklerin oluşturduğu görevlilerin unvanlarında yer almaktadır. Ancak harem, hem metinler hem ikonografi hem de arkeoloji yoluyla anlaşılabilir. Dikkate alınması gereken bir diğer faktör, belgelerde en iyi temsil edilen dönem Yeni Krallık dönemidir; bu süre zarfında harem gelişim gösterirken, önceki veya sonraki dönemler için bilgiler genellikle birbirinden farklılık göstermektedir. Bununla birlikte, kraliyet tarihi metinlerinin, hikâye anlatımlarının ve prosopografik verilerin dikkatli bir şekilde incelenmesi, haremi, kraliyet maiyetindeki kadınları ve geç dönemlerde ikamet ettikleri yerleri incelemeyi ve bu harem alanlarının dışarıdan nasıl algılanabileceğini anlamamızı mümkün kılar (Yoyette, 2015: 26).

Yeni Krallık dönemi öncesi, kraliyet haremi ile ilişkilendirilen mimari yapılar ve yerleşim birimleri ile ilgili yorumlanabilen tek kaynak yazıtlardır. Hanedanlık dönemi öncesi zamanlardan itibaren ilgili hiyeroglifler bir binayı veya bir binanın ana hatlarını tasvir etmektedir. Weni'nin biyografisinde, *ipt nswt* kraliçenin ikamet ettiği sarayın veya kraliyet mahallesinin bir parçasıdır (Roth, 2012: 7).

Orta Krallık kraliyet hareminin varlığına ilişkin doğrudan kanıtlar, Teb'deki XIII. Hanedanlık döneminde sarayda yapılan tüm işleri listeleyen ve bu nedenle bize o dönemdeki kraliyet hanesinin bileşiminin ayrıntılarını veren ve bir günlük kayıt defteri olan Papirüs Boulaq 18'den gelir. Tüm yüksek rütbeli hanımlar, kraliyet ikâmetgâhında, genellikle kralın özel dairesine yakın bir avlu etrafında inşa edilmiş sade odalardan oluşan, oldukça basit konaklama yerlerinde bir araya toplanmışlardır. Süslü veya zengin bir şekilde dekore edilmiş dairelerin olmaması, tüm Mısır saraylarının tipik bir örneğidir. Hanedanlık çağı boyunca, hükümdar ve maiyetinin uzun teftiş gezileriyle ülkeyi dolaşması gelenekseldi ve bunun neticesinde, kraliyet sarayları mutlaka kalıcı saray olarak tasarlanmamıştır. Sadece Amarna'daki Yeni Krallık sarayı daha yerleşik bir aile hayatı için tasarlanmış gibi görünmektedir (Tyldesley, 1995: 72).

Memphis/Kom Medinet el Gurob, Thebes/Malqata ve Amarna'da yer alan Yeni Krallık kraliyet konutlarındaki arkeolojik buluntular ve aynı döneme ait mezar tasvirleri, kraliyet ailesinin kadın üyeleri için ayrı saray dairelerinin veya binalarının varlığına işaret etmektedir (Roth, 2009: 6-7). Yeni Krallık dönemi kabartmaları da dâhil olmak üzere arkeolojik kanıtlar, harem binalarının yalnızca daha büyük saray kompleksinin bir parçası olmadığını, aynı zamanda kraliyet sarayından ayrı ve kendi bağımsız binalarının olduğunu göstermektedir (Lacovara, 1997: 36-38; 2009: 104-107).

Fayum'un girişindeki Medinet el-Gurob'daki harem sarayı olarak adlandırılan yer, harem ile bağlantılı mezarlıkların olduğu bir şehrin merkezini oluşturmaktaydı. Tüm dönemler birleştiğinde elimizdeki tek mimari kalıntı, eski adı Mi-wer olan Gurob sahasına ait yerdir. III. Thutmose (MÖ 1479-1425) döneminde, kralın sarayına ek olarak değil kraliyet kadınlarının ve görevlilerinin barındırıldığı bağımsız bir kurum olarak kurulmuştur (Robins, 1996: 39). Kralın bölgede kaldığı süre boyunca kraliyet eşleri ve çocukları ile birlikte balık tutmak ve avlanma gibi zevklerinden faydalanmasına imkân sağlamak için özel olarak inşa edilmiş bir şehirdir (Yoyette, 2015: 30). Bir muhafaza duvarı içinde, erzak tedarik edilen ekonomik alana sahip bir yerleşim sarayı olarak tanımlanabilecek iki uzun paralel bina kompleksini içermektedir. Depolar, küçük bir tapınak ve ayrıca geniş bir tarım arazisi ve dokuma merkezleri yer almaktadır (Roth, 2002: 127-128; 2012: 7-8; Shaw, 2011: 1). Dokumacılık, Mi-wer haremi için önemli bir gelir sağlayan, gerçek bir endüstriyi temsil ediyor gibi görünmektedir. Harem kadınları bu merkezlerden sorumluydular. Ayrıca çeşitli papirüs parçaları, başkente gönderilen kıyafetlerin veya depodan çıkarılan kumaşların listelerini kaydetmiştir (Yoyette, 2015: 30).

Tekstil üretimi kadınlar için bir gelir kaynağıydı ve muhtemelen harem içindeki sosyal hiyerarşide ilerlemenin bir yolu olmuştur. Ancak kendilerinden beklenen günlük işlere rağmen, harem kadınlarının yaşam tarzının çok yönlü, lüks bir yaşam tarzı olduğuna şüphe yoktur. Kadınlara en kaliteli keten giysiler giydirilir. Saçları ve vücutlarına parfüm ve güzel kokulu yağlar sürülürdü. Saray kazılarında çıkarılan eserler, çok sayıda gösterişli eşya sergilemektedir. Geniş yakalıklar, kolluklar, bilezikler, kolyeler, broşlar ve altın, gümüş, lapislazuli, akik ve renkli camlardan yapılmış küpeler de dâhil olmak üzere kralın lütfu ve ödül olarak verdiği mücevherlerle süslandiler. Bunlar, kadınlar için bariz bir zenginlik kaynağı olmasının yanı sıra, süs eşyaları haremdeki rütbeliler için birer statü sembolü idi (Redford, 2002: 51-52-53). Ev eşyalarının ve kişisel eşyaların yakıldığı çukurlardan elde edilen buluntular, bir Hitit geleneğini anımsatmaktadır ve bu durum harem sarayında yabancı kadınların ikamet ettiğini gösterebilir (Roth, 2012: 7-8).

Mari'deki kraliyet sarayının kazısı, harem mahallelerinin saray binasının köşesinde, ana kapıdan çok uzakta olduğunu ortaya çıkardı. Ayrıca kompleksin arka tarafında, ana girişlerden uzakta bulunan harem daireleri ile bir saray planını gösteren Mısır mezar kabartmaları da bulunmaktadır (Lacovara, 1997: 36-38; 2009: 104-107).

Malkata'nın Kuzey Sarayı, Gurob topluluğundakine benzer bir çift yapıya sahiptir ve bu nedenle Kral Sarayına yakın duran bir harem sarayı olarak tanımlanabilir. Ayrıca Malqata'daki Kral Sarayındaki bazı daireler, kraliyet kadınlarının yaşam alanları olarak tanımlanmaktadır (Roth, 2012: 8).

Amarna mezarlarındaki duvar resimleri, resmi devlet saraylarının ve sütunlu salonların yanında özel dairelerin olduğunu göstermektedir. Sarayın çevresinde kiler, mutfak ve fırın gibi bir ev alanı bulunmaktadır. Ayrıca, kadınların müzik aletleri çalarken, dans ederken veya birbirlerinin saçlarını düzeltirken gösterildiği, etrafı çevrili ve korunan ayrı bir bina da tasvir edilmiştir. Bunlar, kralın sarayına eşlik eden ve genellikle harem olarak tercüme edilen *per-khener* adı verilen ve gözlerden uzak kendi daireleri olan kadınlardı. Fakat, "Binbir Gece Masalları"nın buğulu atmosferini çağrıştıran, cinsel aşırılıkları anımsatan alışılmış Batılı harem imgesi burada geçerli değildir (Hawass, 2000: 61).

Khener sözcüğünün daha önceki çevirileri bir tür harem olduğu yönündedir. Fakat yapılan son araştırmalar neticesinde burada yaşayan kadınların bir tür müzik topluluğu olarak yorumlanmasının daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır. Abu Sir'de bu kadınları genellikle dini törenlerde müzik aletleri çalarken ve dans ederken gösteren betimlemelere bakılarak bu yorum yapılmıştır. Yapılan yorumlar ne olursa olsun müzisyenler, şarkıcılar ve dansçılar açıkça kralın maiyetinin önemli bir parçasıdır. Özgürlükleri kısıtlanmıştır ve hatta bazıları kralın cariyesi olarak hizmet etmiş olabilirler (Haktanır, 2010: 132; Hawass: 2000: 62-63).

Mısır Kralının Haremi

Kadınların kraliyet haremine nasıl seçildiği ya da kraliyet haremine nasıl dâhil edildiği tam olarak açık değildir ve haremdeki kadın hiyerarşisini özel olarak tanımlayan hiçbir belge yoktur. Mısır kraliyet haremının işleyişiyle ilgili ikincil kaynaklarda tekrarlanan bilgilerin çoğu çıkarıma dayanmaktadır, ancak dolaylı metinler ve kadınların taşıdıkları ünvanlar belirli bir sıralamayı ima etmektedir. Mezar ve tapınak duvarlarında, zengin aristokratların kızları *hkrwt-nsw* (heck-ar-ret-nes-u), "kraliyet süsü" veya *hsyt-nsw* (hesi-et nes-u), "kralın gözdesi" ünvanını gururla taşırlar (Redford, 2002: 53). Bu ünvanların V. Hanedanlık döneminden itibaren kullanımları doğrulanmaktadır. Prensesler ve genellikle saraylılar ve rahiplerle evli olan yüksek sosyal statüye sahip kadınlar için kullanılan bir onur ünvanıdır. Saraydaki itibarları, onları kralın sarayına bağlı olan ve dolayısıyla kariyerlerini ilerletebilecek seçkin erkeklerle evlilik için uygun bir hale getirmiştir. Kadınlar hiçbir şekilde kralın cariyeleri değildirler. Thebes'deki Yeni Krallığın özel mezarlarındaki duvar resimleri, onları muhteşem taçlara sahip zarif kızlar olarak tasvir etmektedir (Haslauer, 2001: 2/77).

Mısırlıların evlilik diplomasisi konusundaki çift taraflı tutumları dışında haremlerine katmış oldukları gelinler, firavunun ikinci ya da üçüncü kademedeki eşlerinden biri olmanın ötesine geçemiyordu ve bu eşlerin hiçbiri kralın büyük eşi yani asıl eşi ünvanını alamıyordu (Schulman, 1979: 183). Çünkü kralın taht kraliçesi olmak demek, bu eşten olan çocuğun iktidara gelmesi hakkına sahip olması demektir ki Mısırlı olmayan bir kralın torununun, Mısır tahtına geçmesi kabul edilemeyecek bir durum olmalıdır.

Seçkin memurların oğulları ve kızları kraliyet çocukları ile birlikte büyütülebilir, böylece gelecekteki yönetici sınıf ile tahtın halefi arasında yakın bir kişisel bağ kurulabilirdi. Hatta bu memurlar, harem sarayı kadınlarıyla evlenerek yeni kralın yakın çevresi ile olan bağlarını güçlendireceklerdir (Wilkinson, 2019: 310). Burada genç prensler, krallığın en seçkin ailelerinden,

hem taşradan hem de başkentten seçilmiş çocuklarla birlikte eğitildi ve bu da, evlilik bağından daha da ileri giden bir bağ olan monarşiyle yakından bağlantılı bir yönetici elit grubun yaratılmasına yardımcı oldu (Garcia, 2020: 64). *kꜣp* veya *kap* olarak bilinen bu kurum, bazı eşlerin ve çocuklarının barındırıldığı tahmin edilen kraliyet sarayının veya haremın özel, iç dairelerinin bir parçası olarak tanımlanan bir tür okul veya kreşe atıfta bulunmak için kullanılmış gibi görünmektedir. Farklı yaşam kesimlerinden gelecek vaad eden gençlerin belirlenmesinde ve eğitilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hatta komşu vassal hükümdarları, çocuklarını Mısır sarayındaki bu kurumlara göndererek burada kraliyet çocukları ile birlikte eğitim görmelerini sağlamışlardır (Shaw, 2011: 453; Meltzer, 2001: 23). Ülkenin gelecekteki liderleri bebekliklerinden itibaren mesleki bir eğitim almak ve sonrasında üzerlerine düşecek görevleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmek için eğitilmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında, vassal kralların çocuklarına Firavun'a yaşam boyu sadakat ve Mısır yaşam tarzı öğretilmektedir (Wilkinson, 2019: 314-315).

Kraliyet Kadınları

Kraliyet kadınlarının unvanları, kralla olan ilişkileri açısından ifade edilmiştir: “Kralın Annesi” *mut nesu*, Eski Krallık döneminin başlangıcında ortaya çıkan, kraliyet eşinin temel belirleyicisi olan ve kralın tüm tanınmış eşleri için kullanılan “Kralın Eşi” *hemet-nes-u* ve XII. Hanedanlığın sonlarında ortaya çıkan “Kralın Yüce Eşi” *hemet nesu weret*, Ptolemaios Dönemine kadar kullanılmaya devam etmiştir (Dodson, 2007: 82-83).

Mısır kaynakları, bir kadının kralın eşi statüsüne yükseltilmesini neyin belirlediğini belirtmediği için, padişahın haremiyle ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğunun belgelerinden yararlanmak faydalı olabilir. Türk kurumunun hiyerarşisi iyi tanımlanmış ve rasyoneldir: padişahın eşleri ve herhangi bir sayıda cariyesi olabilirdi, ancak sadece bir annesi vardı ve haremın başı tek başına o idi. Valide Sultan olarak, hayatta olduğu süreçte diğer kadınlara hükmetti. Vefat ettiğinde, bu onur ilk karısına veya “Birinci Kadın”a kaldı. Mısır kraliyet haremında de durumun böyle olduğu, kanıtlarla ima edilmektedir. Tapınak ve mezar duvarlarındaki sahnelerde, kralın annesi genellikle tahta geçen oğlunun arkasında dururken resmedilir. Kronolojik olarak, bunların çoğu kralın saltanatının ilk yıllarına tarihlenmektedir. Daha sonra, onun yerine Firavun’un *hmt-nsw wrt* (*hemet-nesu-weret*), “Kralın Yüce Eşi” unvanlı asıl karısı geçtiğinde, kocasından ünvan kalan büyük kraliçesinin öldüğü varsayılabilir (Redford, 2002: 54).

Tüm kraliyet eşlerinin, kızlarının ve genç prenslerin tek bir yerde birlikte yaşaması olası değildir. Büyük olasılıkla, kralın annesinin yanı sıra sadece ilk eş ve çocukları hükümdarın yakınında ikamet ediyor ve bazı seyahatlerinde ona eşlik ediyorlardı. İkincil eşlerin ve onların refakatçilerinin çoğunluğu, ana konuttan ayrı saraylarda veya ülke çapında “harem sarayları” olarak adlandırılan saraylarda ikamet ediyor gibi görünmektedir. Bu durum, diplomatik evlilikler çerçevesinde hareme katılan ve genellikle ikinci dereceden eşlerin rütbesine sahip olan yabancı yöneticilerin sayısız kızının çoğu için de geçerli olabilir (Roth, 2002: 120-128).

Kraliçeler

Eski Mısır’da, tüm kraliyet unvanları, bireyin kralla olan ilişkisini vurgulamaktadır. IV. Hanedanlıktan itibaren kullanılan ve “kraliçe” olarak çevrilen *hemet-nes-u*, aslında “Kralın Eşi” anlamına gelmektedir. Diğer önemli kraliyet kadınları “Kralın Kızı”, “Kralın Kızkardeşi” ve “Kralın Annesi” unvanlarını taşıyorlardı. Mısır’ın tüm kralları çok eşli olduğundan ve bir kralla evli olan veya daha öncesinde bir kralla evli olan herhangi bir kadın kendisine “Kralın Eşi” diyebileceğinden, bu unvan aynı anda çok sayıda kadın tarafından kullanılmıştır. Fakat bütün eşler eşit statüde değildi. En önemlileri: resmi durumlarda kralın yanında bulunan kraliçe eşlerdir. (Tyldesley, 2016: 271).

Kraliyet ailesinin en üst düzey kadın üyeleri olarak kraliçeler, sarayda önemli bir konuma sahiptirler. Ancak, yalnızca özel durumlarda önemli bir siyasi güce sahip olmuşlardır. Kraliçeler, kraliyet çocuklarının yanı sıra hükümdarın ikincil eşlerini de içeren ve başlı başına etkili bir güç olan kraliyet sarayının ve kraliyet hanedanının en yüksek rütbeli kadın üyeleriydi (Haslauer, 2001: 78). Her türlü ihtimale karşı, en azından asıl karısı, kralın yanında yaşadı ve ülke çapındaki yolculuklarında ona eşlik etti. Hem yaşarken hem de öbür dünyada kralın sarayının ve hanedanının en önemli üyeleri olarak kraliçeler, çoğunlukla kral mezarının yakınında, genellikle mezar kompleksinin hemen yanında ve bazen de kralın mezarının içinde gömüldü (Roth, 2009: 6-7).

Tüm Mısırlı eşlerin iş konularında kocalarına vekâlet etmesi bekleniyordu ve hepsinin, kocalarının yokluğunda çocuklarını büyütme hakkı vardı. Kral yabancı bir ülkeye sefere gittiğinde, kraliçe sarayı yönetmeye çağrılabilir veya dul bir kraliçenin, küçük oğlu adına naip olarak hareket etmesi gerekebilirdi. Kralın ölümü ile oğlunun reşit olması arasındaki boşlukta Mısır'ı etkili bir şekilde yönetebilirdi (Tyldesley, 2016: 275).

Siyasi Evlilikler ve İkincil Eşler

Yeni Krallık döneminde, yabancı krallar tarafından Mısır krallarına diplomatik gelinler olarak çok sayıda kadın gönderilmiştir. Genel olarak, bir elin parmaklarından fazlasını geçmeyecek kadar az sayıda olan bu kadınların, kralla cinsel bir ilişkisinin olup olmadığı, genellikle ayrı kurumlarda mı yoksa sarayda mı ikamet ettiklerini, iyi veya kötü bir muamele görüp görmediklerini bilmiyoruz. Kadınlar diplomaside faydalı değerler olarak hareket etmişlerdir. Mısır kralları yabancı gelinlerle olan evliliklerini kendi üstünlüklerini göstermenin bir yolu olarak görürken, yabancı krallar, baba olarak, kendilerini gelinin hukukunda üstünlük elde etme aracı olarak görmüşlerdir (Graves-Brown, 2010: 141).

Yabancı prensesler, iki yönetici arasındaki diplomatik ittifakları güçlendirmek için babaları tarafından gönderilen, siyasi eşler olarak genellikle haremın bir parçası oldular (Ruiz, 2001/2: 22). Bu siyasi evlilikler, yabancı ittifaklara damga vursa da Mısır kralları bunları bir tür haraç olarak görmüşlerdir. Mısırlı prenseslerin yabancı hükümdarlarla evlenmek için yurtdışına gönderilmesi çok sıra dışıydı. Yakın Doğu'daki diğer ulusların aksine, Mısırlılar, en azından Yeni Krallık döneminde kendi kraliyet kadınlarının yabancılarla evlenmelerine izin vermiyorlardı. Kraliyet kızları meşruiyette önemli bir unsur olarak görüldüğünden, bu açık ama yazılı olmayan yasakla, Mısır krallarının, yabancı yöneticilerin Mısır'ın kontrolünü ele almasına izin vermemek için kraliyet üyesi olmayan kocaları reddederek veraset risklerini etkili bir şekilde hafiflettikleri savunulmaktadır (Graves-Brown, 2010: 142; Tyldesley, 2000: 91; Hawass, 2000: 67).

Kralın Yüce Eşi, kralın annesi ve kraliyet ailesinin diğer kadın üyelerinden sonra, Mısır'daki en yüksek rütbeli kadınlar firavunun ikincil eşleriydi. Birçoğu firavun için çocuk doğurdu ve nadir de olsa ikincil bir eşin oğlu firavun oldu ve bu durum annesini çok önemli bir konuma yükseltti. Sarayları veya daireleri sadece kendilerinin ve çocuklarının evi değil, aynı zamanda iş ve sanayi yerleriydi (Hinds, 2007: 36).

Yeni Krallık döneminde haremın önemi artmıştır. Bu kraliyet haremeleri, sadece Mısırlı kadınları ve çocuklarını değil, aynı zamanda öncelikle Hitit ve Mitanni kraliyet saraylarıyla diplomatik bağlantılar kurmak için Mısır kralları ile evlenen çok sayıda yabancı kraliçeyi de içerecektir (Shaw, 2011: 454). Ayrıca savaş ganimeti olarak alınıp Mısır'a getirilen yüksek rütbeli kadın ve çocuklar da haremde yaşamaya başlamışlardır (Haslauer, 2001: 2/78).

III. Amenhotep ve II. Ramses gibi Mısır kralları ile yabancı prensesler arasındaki diplomatik evlilikler, barışı garanti altına almak için sık sık düzenlenmiştir. Bu kadınlar ikincil kraliçeler olmuşlardır ve yanlarında zengin çeyizlerini ve kendi maiyetlerini de getirmişlerdir. III.

Amenhotep kendisine gönderilen Mitanni prensesi Gilukhepa'nın, maiyetinde ki 317 kadınla birlikte gelişini M.Ö. 1381 tarihli bokböceği hatırasında "harikalar" olarak betimlemiştir (Haslauer, 2001: 2/78; Wilkinson, 2019: 333): *Majestelerine harikalar getirildi: Maiyetinin üç yüz on yedi kadından oluşan büyük bölümüyle birlikte, Naharin beyi Şuttarna'nın kızı Gilukhepa* (Kuhrt, 2007: 1/284).

Önemli diplomatik gelinler arasında bir Hitit kralının kızı da vardı; II. Ramses'in "Kralın Yüce Eşi" yani *hmt-nsu wrt* (hemet-nesu-weret) olarak atanan ve kraliyet sarayına "her gün egemeni takip ederek" gelen III.Hattusili'nin kızı bulunmaktadır. (Kitchen, 1979: 255; Roth, 2012: 5). Prenses, Per Ramessu kentine girdikten sonra II. Ramses tarafından kendisine Mısır dilinde Maathor-Neferura yani "Horus'ta Ra'nın güzelliğini gören" ismi verilir (Wilkinson, 2019: 418-419). II. Ramses'in Mısır doğumlu eşi Nefertari ile kraliçe tacını paylaşarak "Kralın Yüce Eşi" statüsüne yükseltilmiştir. Mısır'a gelişi Ebu Simbel'deki bir dikilitaş da şu yorumla kayıtlıdır: *Böylece majesteleri onun yüzünün güzel olduğunu, bir tanrıçaya benzediğini gördü. Hatti prensinin kızı, majestelerinin kalbinde çok güzeldi. Babası tanrı Ptah tarafından kendisine verilen güzel bir şey olarak, onu her şeyden çok seviyordu* (Redford, 2002: 57). Bu olay sadece II. Ramses'in Ebu Simbel'deki tapınağındaki "Evlilik Stelinde" değil, aynı zamanda Gurob'daki muhtemel harem sarayında yer alan Papirüs UCL 32795'te de kaydedilmiştir (Shaw, 2011: 454). Mısır başkentindeki anıtlar, onun adını tam kraliçe unvanlarıyla taşıyordu ve adı yüzyıllar sonra bile efsane olarak anılmaya devam etti. Başkentte yaklaşık kırk yıl kaldıktan sonra, artık dul kraliçe, hayatının geri kalanını, belki de Osmanlı padişahlarının Eski Saray'ının, Mısır'daki karşılığı haline gelen Mi-wer'deki harem evinde yaşamak için kralın sarayından ayrıldı (Redford, 2002: 57). Başka hiçbir yabancı prenses bu rütbeye ulaşmamıştır (Graves-Brown, 2010: 141).

Kraliyet haremi içindeki bir kadının statüsü ne olursa olsun, ister "kraliyet süsü" ister "kralın eşi" olsun, o da herkes gibi Firavun'un malıydı. Karşılığında, ona iyi bakıldı ve korundu (Redford, 2002: 57). Ancak alınan yabancı eşlerin muamelesi koşullara göre değişebiliyordu; küçük yöneticilerin kızları, zaman zaman yüzlerce eşin yaşadığı haremde ortadan kaybolabilirken; önemli güçlere sahip prenseslere daha önemli mevkiler verilmiş olmalıdır (Fekri-Shoeib-Massaoud, 2021: 125).

Yeni Krallık döneminde, Mısır ile Yakın Doğu devletleri arasındaki diplomatik yazışmalarda, Amarna ve Hitit başkenti Hattuşaş'a ait çivi yazılı tabletlerde kaydedilen kraliçeler, gerçek temsilciler arasında yer aldı. Çok sayıda mektup, Mısır hükümdarı ve Mitanni, Babil, Asur ve Hatti'nin diğer büyük kralları ile kızlarını Mısır sarayına gönderen Suriye ve Filistin'den gelen küçük vassallar tarafından müzakere edilen evlilik ittifaklarıyla ilgilidir. İyi diplomatik ilişkilerin bir taahhüdü olan bu yabancı kraliyet eşleri, saraylarıyla birlikte kendi ülkeleri için diplomatik görevliler olarak hizmet etmişlerdir (Roth, 2009: 7).

Harem Ekonomisi ve Yönetimi

Başkentin dışında bulunan haremler, kral ve maiyeti için bölgeye yapılan devlet ziyaretleri veya dinlenme için konaklama imkânı sağlamaktaydı. Kraliyet haremi, yalnızca kralın eğlenmesi için özel bir zevk sarayı olarak inşa edilmiş olsa da, diğer her açıdan verimli bir devlet kurumu olarak faaliyet göstermiştir. Kralın uzun süre yokluğunda, harem sarayı, kendini sürdürmek için işlev gördü ve bazen değerli mallar üretti. Tarım arazileri ve sığırların yanı sıra onlara bakmaları için görevliler bulunmaktaydı. Sarayın bakımı ve saray sakinlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için bir dizi hizmetçiye de ihtiyaç vardı. Bu durum, hesapları tutmak, işçilere yapılan ödemelerin kaydını tutmak, envanter almak ve işlerin sorunsuz yürümelerini sağlamak için "Harem Yöneticileri" olarak adlandırılan bir yönetici hiyerarşisinin istihdam edilmesine neden oldu. Bu yetkililer ve işçiler, ailelerini harem sarayının etrafındaki alana yerleştirdiler ve harem bir merkez olduğu, gelişen bir topluluk ortaya çıkarttılar (Redford, 2002: 52).

Üst düzey yetkililer, ör. “Kraliyet Hareminin Yöneticisi” ve aynı kişinin kâtibi, “Harem Temsilcisi” haremın yönetimiyle ilgilenmiş ve bir dizi kapı görevlisi, kadınların dış dünya ile anlamsız ilişkiler kurmasını engellemiştir (Erman, 1971: 74). Aile ziyaretleri ve onlarla mektuplar yoluyla iletişime ara sıra izin verilmiş, ancak bu durum ciddi bir şekilde kısıtlanmıştır. III. Ramses’e karşı düzenlenen harem komplosunun belgeleri, kısıtlamaların uygulandığını, ancak sonunda bu güvenlik unsurunun ihlal edildiğini göstermektedir (Redford, 2002: 57).

Mısır Kraliyet haremı saygıdeğer bir kurumdu; yalnızca krala cariye temin etmekle kalmıyor aynı zamanda kralın bütün kadın akrabalarına ikametgâh ve kazançlı iş olanakları sunuyordu. Harem sarayının kendine ait arazileri, atölyeleri ve yönetimi bulunmaktaydı (Wilkinson, 2019: 441). Unutulmamalıdır ki, harem sadece cariyeler için değil, Yeni Krallık döneminin idari belgelerinde de anlaşılabilir gibi kraliyet ailesine mensup, ayrı dairelerde veya binalarda yaşayan, kendi geliri olan kadın ve çocuklardan oluşan bir topluluktur (Haslauer, 2001: 2/77).

Kraliyet haremı, kendi yönetimine sahip özerk bir kurumdu. Kraliyet hanesi ve tapınakları gibi, daimi ikametgâhının bulunduğu şehrin vergilerinden düzenli gelir elde etti. Harem seyahat ederken, geçtiği şehirlerde yerel belediye başkanları tarafından erzak temin edilirdi. Tarım arazileri, sığırlar ve değirmenler ve dokuma merkezleri gibi imalat atölyelerine sahipti. Değirmenler, kral ve kraliçenin evleri için tahıl öğütüyordu. Tüm kraliyet ailesi için kumaşların haremdeki dokuma atölyelerinde üretilmiş olması muhtemeldir (Haslauer, 2001: 2/78). Harem kadınları, tekstil işçilerinin eğitimi ve denetiminden sorumluydu ve zamanlarını meşgul etmek için ince işçilik isteyen çalışmaların bir kısmını kendilerinin üstlendikleri bile öne sürülmüştür (Watterson, 1991: 38).

Harem, hüküm süren krala rakip olmak isteyebilecek bir kişinin güç kazanmasını sağlayabilecek bir yerdi. Eski Mısır tarihi boyunca, saray entrikaları ve darbe girişimleri sıklıkla harem kaynaklı olmuştur. Bu nedenle haremın içinde olup bitenleri gözetleyebilecek ve kral efendisine bildirebilecek güvenilir birine sahip olmak kral için son derece önemliydi (Wilkinson, 2019: 145). Bunu Veni adındaki saray görevlisinin şu sözlerinden anlamak mümkündür:

Büyük Asa'ya karşı gizli faaliyetler başladığında, Hükümdarım tek başıma yargılamam için beni gönderdi. Yargıç, vezir, memur yoktu orada, yalnızca tek başıma ben... Daha önce benim gibi biri kesinlikle kraliyet haremının bir sırrına ortakolmamıştı, ama Hükümdar beni kendi yargııcı olarak atadı, çünkü onun kalbinde memurlarının herhangi birinden, hizmetkârlarının herhangi birinden daha mükemmeldim (Wilkinson, 2019: 146).

Sonuç

Memphis/Kom Medinet el Gurob, Thebes/Malqata ve Amarna’da gördüğümüz gibi, Yeni Krallık kraliyet konutlarındaki arkeolojik buluntular ve aynı döneme ait mezar temsilleri, kraliyet ailesinin kadın üyeleri için ayrı saray dairelerinin veya binalarının varlığını kanıtlamaktadır. Mısır’ın dört bir yanına dağılmış birden fazla harem vardır. Kralın, her büyük sarayda bulunan haremının yanında yolculuklarında ona eşlik eden gezici bir haremı bulunmaktaydı. En iyi bilinen harem sarayı, XVIII. Hanedanlık döneminde III. Tuthmosis tarafından Faiyum’un kenarında inşa edilen Medinet el Gurob sarayıdır; bu saray, gelirini toprak bağışlarından ve kiracı çiftçiler tarafından ödenen kiralardan elde eden kendi kendine yeten ve kendi kendini geçindiren bir kurumdu. Buradaki kadınlar, “Kraliyet Hareminin Yöneticisi” tarafından yönetilen, bir dizi erkek yöneticinin koruması altına girmişlerdir.

Her harem kralın, annesinin ve asıl eşinin haneleri düzeyinde bağımsız bir kurumdu. Önemli kraliçelerin kendi kuruluşları bulunmaktadır ve çeşitli mülklere sahiplerdir. Favori bir eşe kendi adına mülkler de verilebilirdi. İşyerleri topraklara ve büyükbaş hayvanlara sahipti ve

bir erkek memurlar ağı tarafından idare edilmekteydi. Parçalı idari belgeler, Medinet el-Gurob'daki hareme erzak olarak teslim edilen tahıl, yağ ve balık miktarını kaydetmiştir. Diğer metinlerden, kadınların tekstil üretimine dâhil olduklarını, böylece bakımlarının maliyetine katkıda bulunabilecekleri ve hatta belki de karşılayabilecekleri anlaşılmaktadır.

Tüm kraliyet kadınları arasında en önemlileri kralın annesi ve kralın yüce eşi idi. Bireysel olarak onlar hakkında çok az şey söyleyebilirsek de, kanıtlar bu kadınların bir dereceye kadar ilahi bir konumda olduğunu göstermektedir. Ayinsel olarak, onlar kraliyet kadınlarının en önemlileriydi ve sembolleri, unvanları ve tasvir edildikleri bağlamlar ile birlikte diğer kadınlardan ayrılıyorlardı. Kraliçeler en çok tapınak duvarlarında yer alan sahnelerde veya kraliyet dikilitaşlarında, ritüel bir eylem gerçekleştiren kralın ardından ortaya çıkar. Kraliçelik kavramı, krallık kavramının tamamlayıcısıdır ve ikisinin birbirine bağlı olması, birinin olmadan diğerinin var olamayacağı anlamına gelmektedir. Bu nedenle kraliçelerin dini ritüellerdeki rolü oldukça önemlidir.

Haremin, Mısır sarayı için ulusal ve uluslararası diplomatik evliliklerin düzenlenmesinde yer alması muhtemeldir. Yeni Krallık dönemindeki uluslararası diplomasi çerçevesinde, yabancı kraliyet eşlerinin kaldıkları saraylar, ülkelerinden gelen heyetler için birer bağlantı noktası olarak hareket etmiş ve Mısır kraliyet saraylarında kalıcı diplomatik elçi rolünü yerine getirmişlerdir.

Hükümdarın büyük evi olarak tanımlanabilecek kraliyet sarayıyla karşılaştırılabilir bir kurum olan kraliyet harem, sosyal, ekonomik ve yönetici bir kurum olarak hükümdarın geniş ailesi ve hane halkı için önemli bir rol oynamıştır. Bu geniş aile ile resmi bir ilişki, bireylere siyasi çıkarlarını koruma ve onların temsilcilerini destekleme veya engelleme fırsatları vermiş ve böylece onlara siyasi iktidara katılma imkânı sunmuştur. Tahtın varisini ve geleceğin yönetici sınıfını yetiştirme ve eğitme yeri olarak harem, defalarca siyasi entrikaların kaynağı olmuştur. I. Pepy, I. Amenemhat ve III. Ramses döneminden kaynaklarla onaylanmış olan "harem kompoları" ile ikincil eşler, kralı öldürmeyi ve tahtı gasp etmeyi amaçlamış olmalıdır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FINANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

ÇELİK, H. (2021). *Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesi*. Denizli: Pamukkale Üniv. Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi.

DODSON, A. (2007). "The Monarchy". *The Egyptian World*. Ed. T. Wilkinson. London: Routledge.

ERMAN, A. (1971). *Life in Ancient Egypt*. Toronto: General Publishing.

FARRUGİA, M.; Mifsud, A. (2007). "The Great Royal Wives from Akhmim". *Ancient Egypt: The History, People and Culture of the Nile Valley* 7/6, 18-22.

FEKRI, M.; SHOEIB, A.N.; MASSAUD, M. (2021). "The Diplomatic Role of the Royal Women in Ancient Egypt". *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City* (5), 118-137.

GARCIA, J. C. M. (2020). *The State in Ancient Egypt: Power, Challenges and Dynamics*. London: Bloomsbury Publishing.

GRAVES-BROWN, C. (2010). *Dancing for Hathor: Women in Ancient Egypt*. New York: Continuum: .

HAKTANIR, H. (2010). *Bir Avuç Mısır*. Lefkoşa: Rüstem Kitabevi ve Yay.

- HASLAUER, E. (2001). "Harem". *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (2), 76-80. Oxford: Oxford University Press, 76-80.
- HAWASS, Z. (2000). *Silent Images: Women in Pharaonic Egypt*. Harry N. Abrams. Inc. Pub.
- HİNDIS, K. (2007). *The Pharaoh's Court (Life in Ancient Egypt)*. Cavendish Square Publishing.
- KANAWATI, N. (2003). *Conspiracies in the Egyptian Palace; Unis to Pepy I*. London: Routledge.
- KITCHEN, Kenneth A. (1979). *Ramesside inscriptions: Historical and Biographical: II*. Oxford: Blackwell.
- KUHRT, A. (2007). *Eski Çağda Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*. C.1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- LACOVARA, P. (1997). *The New Kingdom Royal City*. London and New York: Kegan Paul International.
- LACOVARA, P. (2009). "The Development of the New Kingdom Royal Palace". In *Egyptian Royal Residences: 4th Symposium On Egyptian Royal Ideology*, London, June, 1st - 5th 2004, *Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen* 4,1: *Beiträge zur altägyptischen Königsideologie*, ed. Rolf Gundlach, and John Taylor, 81 – 110, Wiesbaden: Harrassowitz.
- MELTZER, E. S. (2001). "Children of the Kap – Upwardly Mobile, Talented Youth in Ancient Egypt", *Seshat* (5), 20-26.
- REDFORD, S. (2002). *The Harem Conspiracy: The murder of Ramesses III*. Illinois: Northern Illinois University Press.
- ROBINS, G. (1996). *Women In Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- ROTH, S. (2002). "Gebietlerin aller Länder: Die Rolle der königlichen Frauen in der fiktiven und realen Außenpolitik des ägyptischen Neuen Reiches", *Orbis Biblicus et Orientalis* 185, Freiburg: Academic Press; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ROTH, S. (2009). "Queen", In Elizabeth Froom, Willeke Wendrich (eds.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. 1-12. Los Angeles.
- ROTH, S. (2012). "Harem", in E. Froom et W Wendrich (eds.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 1-16, Los Angeles.
- RUIZ, Ana (2001/1). *Daily Life in Ancient Egypt*. London: Souvenir Press.
- RUIZ, Ana (2001/2). *The Spirit of Ancient Egypt*. New York: Algora Publishing.
- SCHULMAN, A. R. (1979). "Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom". *JNES* (38), 177-193, Chicago.
- SHAW, I. & Nicholson, P. (1995). *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, London: British Museum Press.
- SHAW, I. (2011). "Seeking The Ramesside Royal Harem: New Fieldwork At Medinet El-Gurob". *Ramesside Studies in Honour of Ken Kitchen*, ed. M. Collier and S. Snape, Bolton: Rutherford Press.
- TYLDESLEY, J. (1995). *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*. London: Penguin Books.
- TYLDESLEY, J. (2000). *Judgement of the Pharaoh: Crime and Punishment in Ancient Egypt*. London: Orion Publishing.
- TYLDESLEY, J. (2016). "The Role of Egypt's Dynastic Queens". *Women in Antiquity: Real Women Across The Ancient World*. Ed. Stephanie Lynn Budin and MacIntosh Turfa, London: Routledge.
- ULUTÜRK, M. (2011). "Osmanlı'da Harem Meselesi". *Tefekkür Dergisi* (44), Konya.

YOYOTTE, M. (2015). "Le Harem, Les Femmes De L'entourage Royal Et Leurs Lieux De Résidence Aux Époques Tardives: Espace Social Ou Espace Clos?" *Topoi Orient-Occident*. Lyon: Association des amis de la Bibliothèque Salomon Reinach, Topoi, 20 (1), 25-45.

WATTERSON, B. (1991). *Women in Ancient Egypt*. New York: St. Martin's Press.

WILKINSON, T. (2019). *Eski Mısır*. Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yay.